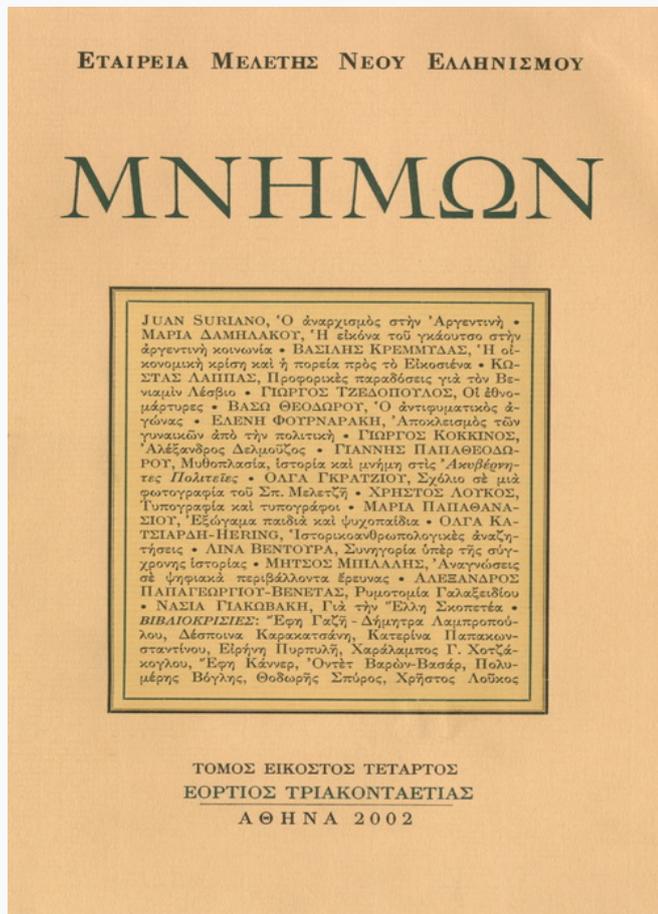

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

ΙΣΤΟΡΙΚΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

doi: [10.12681/mnimon.745](https://doi.org/10.12681/mnimon.745)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο. (2002). ΙΣΤΟΡΙΚΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. *Μνήμων*, 24(2), 345–367. <https://doi.org/10.12681/mnimon.745>

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

ΙΣΤΟΡΙΚΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Το 1995, ως αποτέλεσμα της συμμετοχής μου σε σεμιναριακή συνάντηση εργασίας (workshop) στη Βιέννη, μου προτάθηκε να συντάξω για το περιοδικό *Historische Anthropologie* μια σύντομη αποτίμηση μελετών που αφορούσαν σε θέματα της ιστορίας των οικογενειών στον ελληνικό χώρο σε σύγκριση με τον ευρύτερο νοτιοανατολικό ευρωπαϊκό.¹ Αφορμή γι' αυτό είχε σταθεί η συζήτηση στη συνάντηση εκείνη, κατά την οποία εμμέσως διαπιστώθηκε η ανάγκη να γίνουν λίγο πιο γνωστά και τα, σχετικά με το θέμα, ελληνικά ερευνητικά συμπεράσματα στο γερμανόφωνο και το ευρύτερο επιστημονικό κοινό. Τα τελευταία χρόνια τείνει να παγιωθεί και στο γερμανόφωνο επιστημονικό λόγο η ιστορικο-ανθρωπολογική έρευνα ως κλάδος που επιδιώκει την αυτονομία αλλά και το διάλογο. Πρόσφατα έχουν εκδοθεί αρκετά έργα που θα άξιζε να παρουσιαστούν σε μια συγκριτική αντιπαράθεση και για τον πρόσθετο λόγο, διότι θα συνέβαλλαν στον εμπλουτισμό της συζήτησης και του προβληματισμού τόσο σε θέματα ιστορικο-ανθρωπολογικής έρευνας, γενικά, όσο και σε θέματα ιστορίας των οικογενειακών δομών ειδικότερα. Οι σκέψεις που θα διατυπώσω στη συνέχεια δεν σκοπεύουν στην πληρότητα της πληροφόρησης και τη συνολική αποτίμηση των έργων που δημοσιεύθηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια, αλλά στην κριτική παρουσίαση ορισμένων χαρακτηριστικών έργων, προπάντων από το χώρο της ακμάζουσας αυστριακής Ιστορικής Ανθρωπολογίας, έργων που είναι πιθανόν να συμβάλουν να συνεχιστεί ο διάλογος και στην ελληνική ιστοριογραφία.

Το 1993 κυκλοφόρησε στη Γερμανία, για πρώτη φορά, το περιοδικό *Historische Anthropologie*, με τον υπότιτλο *Kultur - Gesellschaft - Alltag* (Κουλτούρα - Κοινωνία - Καθημερινή ζωή). Η συντακτική, εκδοτική ομάδα που την αποτελούσαν και την αποτελούν καθηγητές της ιστορίας, κοινωνιολογίας, κοι-

1. Olga Katsiardi-Hering, «Historische Familienforschung in Südosteuropa. Pluralität der Forschungstendenzen im internationalen Kontext», *Historische Anthropologie* 5, Heft 1 (1997) 139-155. Το workshop είχε ως θέμα «Ιστορικοανθρωπολογική έρευνα περί την οικογένεια στο βαλκανικό χώρο σε διαπολιτισμική σύγκριση».

νωνικής και οικονομικής ιστορίας, ιστορίας των φύλων (ανάμεσα τους αναφέρει τους Richard van Dülmen (Saarbrücken), Alf Lüdtke και Hans Medick (Erfurt / Göttingen), Michael Mitterauer και Edith Saurer (Βιέννη), Regina Schulte (Φλωρεντία)) στόχευε και σκοπεύει να προσφέρει ένα επιστημονικό περιοδικό, στο οποίο να φιλοξενούνται άρθρα που θα συμβάλλουν στο διεπιστημονικό διάλογο των κλάδων που κυρίως υποδηλώνονται στον τίτλο του περιοδικού. Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο Richard van Dülmen έγραφε ότι, μετά την επίδραση των έργων του Max Weber, Nobert Elias, Michel Foucault, Pierre Bourdieu για τη διαμόρφωση μιας νέας ιστορικής αντίληψης, τα όρια ανάμεσα στην Κοινωνιολογία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία και Εθνολογία έχουν γίνει περισσότερο δυσδιάκριτα.² Αυτήν ακριβώς την «ευκαμψία» των ορίων και το διεπιστημονικό διάλογο διαπιστώνει κανείς ανάμεσα στα άρθρα του περιοδικού. Στις σελίδες της *Historische Anthropologie* επρόκειτο να φιλοξενηθούν μελέτες που δεν έβρισκαν πάντοτε χώρο δημοσίευσης σε περιοδικά τα οποία προσανατολιζόνταν στην αυστηρή ιστορική επιστημονική γραφή (π.χ. *Historische Zeitschrift*) ή σε άλλα (όπως το *Geschichte und Gesellschaft*), που στόχευαν στην ανάδειξη των κοινωνικών και οικονομικών διαστάσεων της Ιστορίας. Η ιστορική τάση που προέκυψε από τη «Σχολή» των *Annales* και κυρίως οι διαστάσεις της μακράς διάρκειας, η ιστορία της καθημερινής ζωής και των νοοτροπιών³ είχαν δεχθεί κριτική από αρκετούς ιστορικούς του γερμανόφωνου χώρου. Το νέο αυτό περιοδικό φιλοδοξούσε να ενσωματώσει τον κατασταλαγμένο πια προβληματισμό, όπως είχε προκύψει από το μακρόχρονο διάλογο, και την ανάγκη για επικοινωνία σε πολλαπλά μεθοδολογικά και επιστημονικά επίπεδα. Η επιλογή του τίτλου καθόριζε και τον προβληματισμό για τις σχέσεις ανάμεσα στην Ιστορία και την Ανθρωπολογία, όπως προέκυψαν στη Γερμανία συστηματικά, ιδίως από τα τέλη της δεκαετίας του '60.

Αφορμή για έντονες συζητήσεις και για τη μελέτη της καθημερινής ζωής

2. Richard van Dülmen, «Historische Anthropologie in der deutschen Sozialgeschichtsschreibung. Ein Bericht», στον τόμο Richard van Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozeß. Beiträge zur historischen Kulturforschung*, Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη 1993, σ. 372. Δεν προτίθημα στο άρθρο αυτό να επεκταθώ στη μακρά, διεθνή συζήτηση για τη σχέση Ιστορίας και Ανθρωπολογίας, που θα ξεπερνούσε τα όρια της συμβολής μου αυτής.

3. Βλ. ενδεικτικά Volker Sellin, «Mentalität und Mentalitätsgeschichte», *Historische Zeitschrift* 241 (1985) 555-598· W. Lepenies, «Von der Geschichte zur Politik der Mentalitäten», *Historische Zeitschrift* 261 (1995) 673-694· βλ. επίσης την ελλην. μετάφραση του άρθρου του Hans-Ulrich Wehler, «Ιστορία και Κοινωνιολογία», στον ενδιαφέροντα τόμο *Αναζητήσεις της νεότερης γερμανόφωνης ιστοριογραφίας*, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, σειρά Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 18, Αθήνα 2000, σ. 57-101.

μέσα από την ενασχόληση και με την κοινωνική πολιτισμική διαδικασία, έδωσε η δημοσίευση της δεύτερης αναθεωρημένης έκδοσης του βιβλίου του Norbert Elias, *Über den Prozeß der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (1969).⁴ Κατά τον Elias, δεν υπάρχουν ανθρωπολογικές σταθερές, οι «συνήθειες» δεν μπορούν να συνδεθούν με το ανθρώπινο ον, αλλά είναι προϊόντα κοινωνικών αλλαγών και διαδικασιών. Οι διαπιστώσεις αυτές συνέβαλαν στις αναζητήσεις που κατέληξαν ώστε να «γεννηθεί» η Ιστορική Ανθρωπολογία.⁵ Σταδιακά και στη Γερμανία αύξανε το ενδιαφέρον των εθνολόγων για τη μελέτη πολιτισμών έξω από την ευρωπαϊκή ήπειρο και επομένως και η εθνολογία απομακρυνόταν από την περιγραφική διάσταση της παρατήρησης του «λαϊκού» πολιτισμού, διάσταση που πήγαζε από τις επιστημονικές αναζητήσεις του 19ου αι. Θεσμικά μεγαλύτερη ώθηση στο σχετικό προβληματισμό έδωσε το «Ινστιτούτο Ιστορικής Ανθρωπολογίας» του Freiburg (1975) και η εκδοτική σειρά των J. Martin και Th. Nipperdey, αλλά και η ομάδα των ιστορικών περί τους Hans Medick, Alf Lüdtke και David Sabean στο Max-Planck Institut του Göttingen (1978).

Ως συνέπεια αυτής της σταδιακής στροφής του ενδιαφέροντος και εμπλουτισμού τομέων έρευνας και οπτικής ήταν η πρόοδος που παρουσιάστηκε και στη γερμανόφωνη ιστοριογραφία για την έρευνα δημογραφικών φαινομένων, με προεξάρχουσες τις μελέτες του Arthur E. Imhof και Michael Mitterauer για τη μελέτη του θανάτου (Imhof),⁶ της νεανικής ηλικίας (Mitterauer),⁷ αλλά και της καθημερινής ζωής (Hubert Ehalt (1984), Alf Lüdtke (1989),⁸ Richard van Dülmen (1990)).⁹ Στον τομέα π.χ. της ιστορίας του εργατικού κινήματος, που είχε απασχολήσει έντονα τη μεταπολεμική γερμανική ιστοριογραφία, εξεταζόταν πια και η καθημερινή ζωή του εργάτη με αναζητήσεις των

4. Βλ. τώρα και την ελληνική μετάφραση αυτής της έκδοσης Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού. Κοινωνιογενετικές και ψυχογενετικές έρευνες*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1997. Μια ενδιαφέρουσα θεωρητική προσέγγιση του έργου του Elias βλ. Gerd Schwerhoff, «Zivilisationsprozeß und Geschichtswissenschaft. Norbert Elias' Forschungsparadigma in historischer Sicht», *Historische Zeitschrift* 266 (1998) 561-605.

5. Van Dülmen, ό.π., σ. 374.

6. Βλ. τις μελέτες του Arthur E. Imhof, *Ars moriendi. Die Kunst des Sterbens einst und heute*. Βιέννη 1991 και *Ars vivendi. Von der Kunst. Das Paradies auf Erden zu finden*, Βιέννη 1992.

7. Michael Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugends*, Φρανκφούρτη 1986.

8. Alf Lüdtke (εκδ.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Φρανκφούρτη - Νέα Υόρκη 1989.

9. Hubert Ehalt (εκδ.), *Geschichte von unten. Fragestellungen, Methoden und Projekte einer Geschichte des Alltags*, Βιέννη, Κολωνία, Γκρατς, εκδ. Böhlau, σειρά: Kulturstudien, 1984· Richard von Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, τ. I-II, Μόναχο 1990-1994.

ευρύτερων κοινωνικοοικονομικών συναφειών, αλλά και με την προοπτική να αναδειχθούν τα στοιχεία της υποκειμενικότητας του απλού, «ανώνυμου» ανθρώπου, η θέαση του κόσμου μέσα από τις εμπειρίες και τις προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες του. Στον τόμο που εκδόθηκε, το 1984, με επιμέλεια του Hubert Ehalt,¹⁰ συγκεντρώθηκαν μελέτες από ερευνητές πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων της Αυστρίας οι οποίες απεικόνιζαν ακριβώς αυτές τις αναζητήσεις. Στο εισαγωγικό άρθρο του Ehalt, «Geschichte von unten. Umgang mit Geschichte zwischen Wissenschaft, politischer Bildung und politischer Aktivierung» (Η ιστορία εκ των κάτω. Ενασχόληση με την ιστορία μεταξύ επιστήμης, πολιτικής παιδείας και πολιτικής δράσης) (σ. 11-40), αλλά και στο κείμενο του Helmut Konrad, «Neue Wege in Forschung und Vermittlung von Geschichte» (Νέες τάσεις στην έρευνα και διαμεσολάβηση της ιστορίας) (σ. 41-58) κατατίθενται οι προβληματισμοί αλλά και αντιρρήσεις και αμφιβολίες από ιστορικούς, όπως ο Hans Ulrich Wehler και ο Jürgen Kocka, για τον κίνδυνο της «εξιδανίκευσης του προβιομηχανικού ανθρώπου» ή της ανάδειξης περιθωριακών λεπτομερειών της καθημερινότητας, εις βάρος της γενικής κοινωνικοοικονομικής ιστοριογραφικής τάσης.¹¹ Επαναλαμβάνονταν δηλαδή και στη γερμανόφωνη ιστοριογραφία επιχειρήματα που είχαν ακουσθεί ή γραφεί στο παρελθόν με αφορμή κυρίως τάσεις της αντίστοιχης γαλλικής των *Annales*. Εντούτοις σ' αυτόν τον τόμο οι συγγραφείς των επιμέρους άρθρων, ενήμεροι της προηγηθείσας κριτικής και προσανατολιζόμενοι προς τον εντοπισμό και νέων πηγών, έξω από τις μεγάλες συλλογές των κρατικών, οικονομικών, πολεμικών αρχειακών συλλογών, παρουσιάζουν τα πρώτα συμπεράσματα των ερευνητικών τους προγραμμάτων που βασίζονταν στην αξιοποίηση πια και τοπικών, ιδιωτικών αρχείων, μια οπτική διαφορετική από εκείνη που είχαν υιοθετήσει παραδοσιακοί μελετητές λάτρεις ως και εξυμνητές της τοπικής παράδοσης. Η νέα οπτική ήταν να «αποκτήσουν συγκεκριμένα ονόματα οι ιδεολογίες, τα κόμματα, οι συγκρούσεις κ.ά.»,¹² η ιστορική δράση να αναδεικνύεται σε ορισμένο, γνωστό τόπο. Η μελέτη π.χ. της εργατικής τάξης (Konrad¹³) στην Άνω Αυστρία ή εκείνη της οικογενειακής δομής και της οργάνωσης εργασίας στη Βιέννη κατά την πρώιμη νεότερη εποχή (υποδειγματική μελέτη του Josef Ehmer¹⁴) οδηγούν στην ανάγκη να επανεξετασθούν θέματα γνωστά

10. Ehalt, *ό.π.*

11. Ehalt, *ό.π.*, σ. 33.

12. Helmut Konrad, «Neue Wege in Forschung und Vermittlung von Geschichte», στο Ehalt, *ό.π.*, σ. 43-44.

13. Helmut Konrad, *Das Entstehen der Arbeiterklasse in Oberösterreich*, Βιέννη 1981.

14. Josef Ehmer, *Familienstruktur und Arbeitsorganisation im frühindustriellen Wien*, Βιέννη 1980.

στην έρευνα και αυτής της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής ιστορίας, αυτή τη φορά και μέσα από τη μελέτη μεμονωμένων προσωπικοτήτων αλλά και «ξεχασμένων» κοινωνικών ομάδων, όπως οι γυναίκες, οι ανήλικοι αγροτοεργάτες, οι οικιακοί βοηθοί ενταγμένοι και στον τοπικό μικροπερίγυρο τους.

Στον τόμο του Ehalt βρίσκουν τη δημοσίευσή τους και οι τάσεις της προφορικής ιστορίας που θα αναδεικνύονταν στη δεκαετία του 1980 και στην αυστριακή ιστοριογραφία.¹⁵ Ιδιαίτερη θέση καταλαμβάνει το πρόγραμμα συλλογής αυτοβιογραφικών μαρτυριών γυναικών, κυρίως, αλλά και ανδρών από αγροτικά και εργατικά στρώματα. Ο Michael Mitterauer, μελετώντας τις οικογενειακές δομές στην Αυστρία από το 17ο αιώνα, συναντούσε συχνά στις γραπτές πηγές όρους που αναφέρονταν σε μέλη οικογενειών, νοικοκυριών ή γενικότερα αγροτικών λαϊκών στρωμάτων και επεδίωξε, μέσα από προφορικές αναμνήσεις να διαπιστώσει την επιβίωση ιστορικών μαρτυριών, συνηθειών, νοοτροπιών, εμπειριών σε ομάδες πληθυσμού ως και τη σύγχρονη εποχή. Η κατανόησή τους θα συνέβαλλε στην καλύτερη εξήγηση και μορφών διαβίωσης κατά το παρελθόν. Το πρόγραμμα ξεκίνησε το 1982 με αφορμή σεμινάριο του Michael Mitterauer¹⁶ με θέμα «Ήλθα από την επαρχία στην πόλη» και συνεχίστηκε με μια σειρά ραδιοφωνικών εκπομπών στη Βιέννη. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκεντρωθούν πάνω από χίλιες μαγνητοφωνημένες ή χειρόγραφες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, που είναι αρχειοθετημένες πια στο Ινστιτούτο Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης.¹⁷ Οι αφηγήσεις αυτές αποτέλεσαν αντικείμενο ιστορικής επεξεργασίας με βάση τις μεθόδους της προφορικής ιστορίας αλλά και σε συνδυασμό με τη συμβατική ιστορική

15. Gero Fischer, «Autobiographische Texte als historische Quelle», στο Ehalt, ό.π., σ. 81-94· Gertrude Langer-Ostrawsky, «Historische Familienforschung und Oral History-Möglichkeiten für eine "Geschichte von unten"», ό.π., σ. 201-216· Alois Ecker, «"Forschendes Lernen". Zur Didaktik der (Oral History) in Schule und Erwachsenenbildung», ό.π., σ. 305-338.

16. Την αρχική προβληματική του προγράμματος παρουσίαζε ο Michael Mitterauer, «"Aber arm wollte ich nicht sein"», στο Ehalt, ό.π., σ. 143-162 και κατέγραφε αναλυτικά, το 1997, ο Günter Müller, «"So vieles liebe sich erzählen..."». Von der Geschichte im Ich und dem ich in den Geschichten der populären Autobiographik», στο *Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen- Perspektiven-Vermittlungen*. Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, (επιμ.): Franz X. Eder, Peter Feldbauer, Erich Landsteiner. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag, Βιέννη, Κολωνία, Βαϊμάρη, εκδ. Böhlau, σειρά: Kulturstudien, τ. 30, 1992, σ. 335-356.

17. Ο τίτλος του προγράμματος είναι: Dokumentation lebensgeschichtlicher Aufzeichnungen (Συλλογή αυτοβιογραφικών καταγραφών). Με τη φροντίδα των M. Mitterauer και Peter Paul Klob έχουν εκδοθεί, από το 1983, στον εκδοτικό οίκο Böhlau και στη σειρά: «Damit es nicht verloren geht...» πάνω από 40 αυτοβιογραφίες ή συλλογικοί τόμοι, που προέρχονται από το υλικό αυτό.

έρευνα αρχειακών πηγών, δημογραφικού υλικού, ημερήσιου τύπου κλπ. Έδωσαν και δίδουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν α) στη διαμόρφωση του «Εγώ» ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, β) στη σχέση ατόμου και κοινωνίας τόσο μέσα από τη στατική θέαση του υλικού και κοινωνικού περιβάλλοντος του αυτοβιογραφούμενου, όσο και μέσα από τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου στα πλαίσια του οικογενειακού-συλλογικού περιβάλλοντος, γ) σε κειμενολογική και αφηγηματική ανάλυση.¹⁸

Στο υλικό αυτό βασίστηκε η υποδειγματική διδακτορική διατριβή της Μαρίας Παπαθανασίου, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule. Die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich 1880-1939* (Ανάμεσα στην εργασία, το παιχνίδι και το σχολείο. Η οικονομική λειτουργία των παιδιών πτωχών στρωμάτων στην Αυστρία 1880-1939).¹⁹ Βασική πηγή της αποτέλεσαν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες 157 ατόμων, ενώ η συγγραφέας εμπλούτισε την έρευνά της με πρόσθετες συνεντεύξεις αλλά και μελέτη 23 εκδεδωμένων αυτοβιογραφιών, εν μέρει από το ίδιο ερευνητικό πρόγραμμα. Με έρευνα στα κρατικά αυστριακά αρχεία, ιδίως σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, σε εκθέσεις επαγγελματιών επιμελητηρίων, επιτροπών και επιθεωρητών εργασίας κ.ά., καθώς και με τη βοήθεια πλουσιότατης βιβλιογραφίας θεωρητικής και ειδικής, κατέληξε σε συμπεράσματα που δείχνουν υποδειγματική σύζευξη μεθόδων προφορικής ιστορίας αλλά και γραπτών πηγών της παραδοσιακής ιστορικής μεθοδολογίας. Η μελέτη μεθοδολογικά και από άποψη περιεχομένου προσανατολίζεται σε θέματα της καθημερινής ζωής, της «Ιστορίας εκ των κάτω», όπως αναφέραμε πιο πάνω, αλλά και στην προβληματική της Ιστορικής Ανθρωπολογίας. Κύριο περιεχόμενο της μελέτης, που διαρθρώνεται σε 15 ενότητες, αποτελεί η παιδική εργασία, μέσα, όμως, στα πλαίσια της καθημερινής ζωής των παιδιών. Ξεφεύγει έτσι η οπτική από την παραδοσιακή έρευνα του εργατικού ζητήματος και της παιδικής εργασίας και το παιδί εξετάζεται μέσα από τη θέση του στην οικογένεια, στο νοικοκυριό, στις οικιακές και αγροτικές απασχολήσεις, αλλά και στη βιομηχανία, στη φοίτηση στο σχολείο αλλά και στην αποφυγή της σχολικής υποχρέωσης με πλάγιους τρόπους, και στο σχετικά μικρό ελεύθερο χρόνο για παιχνίδι: «Στις διακοπές περιμέναμε τη βροχή, αφού (μόνο) τότε κανείς δεν μπορούσε να δουλέψει».²⁰ Το βιβλίο αποτελεί εξαιρετική συμβολή στη μελέτη της παιδικής ηλικίας, της οικογένειας, της οικονομίας και εντάσσεται έτσι πολλαπλά στα αντίστοιχα προγράμματα της «σχο-

18. Müller, «So vieles liebe sich erzählen...», ό.π., σ. 336-337, 352.

19. Maria Papathanasiou, *Zwischen Arbeit, Spiel und Schule. Die ökonomische Funktion der Kinder ärmerer Schichten in Österreich 1880-1939*, Μόναχο, R. Oldenbourg, σειρά: Sozial und Wirtschaftshistorische Studien, 1999, σ. 332.

20. Ό.π., σ. 270.

λής της Βιέννης», αλλά και έχει τη θέση της στη διεθνή σχετική ιστοριογραφία ιστοριοανθρωπολογικής έρευνας. Η συγγραφέας κατόρθωσε, όπως σημειώνει η Natalie Davies, «από την επίδραση της ανθρωπολογίας στην ιστορική της σκέψη, όχι να ενισχύσει την οπτική της απέναντι σ' ένα αμετάβλητο παρελθόν, αλλά να διευρύνει εξετάζοντας τις διαφορετικότητες των ανθρώπινων εμπειριών».²¹

Την ερευνητική εμπειρία της η συγγραφέας προσπάθησε να εφαρμόσει σε νέα έρευνά της στην ορεινή Ελλάδα (στο παράδειγμα του χωριού Κροκύλι Δωριίδας, 1900-1940) και τα πρώτα συμπεράσματά της παρουσίασε σε συμπόσιο που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη τον Ιανουάριο 2000, με θέμα *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*.²² Το συμπόσιο εκκινούσε από το πρόγραμμα, υπό τη διεύθυνση του Karl Kaser καθηγητή της Νοτιοανατολικής Ευρωπαϊκής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Γκρατς, που είχε ως θέμα «Ιστορία και διδασκαλία της ιστορίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Δημιουργώντας πρόσθετο υλικό για τη διδασκαλία της νοτιοανατολικής ευρωπαϊκής ιστορίας». Η κύρια θεματική ενότητα του συμποσίου εντασσόταν στη μακρά ερευνητική προσπάθεια που είχε αναπτυχθεί και στην Αυστρία, τα τελευταία χρόνια, ως αποτέλεσμα της ευρύτερης ενασχόλησης με την παιδική ηλικία, της οποίας βασικός θεμελιωτής στην αυστριακή ιστοριογραφία υπήρξε ο Michael Mitterauer. Ο ίδιος ανέλαβε να παρουσιάσει και την εναρκτήρια ανακοίνωση και να καταθέσει τις νέες προοπτικές στην ιστορία της παιδικής ηλικίας, στη συγκεκριμένη περιοχή μέσα από μια θεωρητική προσέγγιση και διεπιστημονική (ιστορική, κοινωνικο-ανθρωπολογική, εθνολογική, γενικότερα ιστορικο-ανθρωπολογική) προοπτική.²³ Με αφετηρία συγκεκριμένα παραδείγματα «αναθεώρησης» της οπτικής περί την παιδική ηλικία, όπως α) αυτού που αφορά στο «παιδομάζωμα» (devşirme) σε σύγκριση με αναγκαστικές απαγωγές παιδιών από την οικογενειακή εστία, για λόγους δουλείας, στη μεσαιωνική και όχι μόνο Δύση, ή απομακρύνσεις παι-

21. Παρατίθεται το απόσπασμα στο: van Dülmen, «Historische Anthropologie», ό.π., σ. 397.

22. Στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος που υπέβαλε στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών με θέμα «Η καθημερινή ζωή των παιδιών σε ένα χωριό της ορεινής Δωριίδας, 1900-1940». Για συγκριτική παρουσίαση της περίπτωσης της Αυστρίας και Ελλάδας βλ.: Maria Papathanassiou, «Rural Childhood(s) in Mountain Regions of Austria and Greece: A Comparative Approach (c. 1900-1940)», στο: Slobodan Naumović - Miroslav Jovanović (εκδ.), *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, Βελιγράδι-Γκρατς, σειρά: Zur Kunde Südosteuropas-Band II/28, 2001, σ. 45-66.

23. Michael Mitterauer, «A History of Childhood: Research and Teaching in South Eastern Europe», στο: Naumović - Jovanović, *Childhood*, ό.π., σ. 13-29.

διών για λόγους θρησκευτικούς, στα πλαίσια της αντιπαράθεσης Καθολικών και Προτεσταντών στην αψβουργική αυτοκρατορία επί αυτοκράτειρας Μαρίας Θηρεσίας, β) της ονοματοδοσίας, γ) του ρόλου του αναδόχου (νονού) για τα παιδιά κ.ά. προχώρησε σε μια θεωρητική θεμελίωση των νέων τάσεων της ιστοριογραφίας περί την παιδική ηλικία. Η «εκκλησιαστική ιστορία έχει ανάγκη να συνεργαστεί με την ιστορία του δικαίου, η ιστορία της οικογένειας με την ιστορία των ονομάτων, η ιστορία της σχολικής εκπαίδευσης με την ιστορία των γυναικών κ.ο.κ.»²⁴ ώστε «να κατανοήσουμε τα προβλήματα των παιδιών σήμερα καταλαβαίνοντας πόσο διαφορετική ήταν η παιδική ηλικία στο παρελθόν», σημειώνει.²⁵

Οι θεματικές ενότητες του συμποσίου, όπως καταγράφηκαν στα εκδεδωμένα πρακτικά (με επιμ. των Slobodan Naumović - Miroslav Jovanović) ήταν: α) αγροτική παιδική ηλικία, β) Πατρίδα - Κράτος - Πόλις, γ) Αναστατωμένη παιδική ηλικία: πόλεμοι και μεταναστεύσεις, δ) Ιδεολογία και αστική εκπαίδευση. Οι ανακοινώσεις βασίζονταν σε συνδυασμό προφορικής ιστορίας, μελέτης ιστορικών αυτοβιογραφιών και συμβατικής ιστορικής έρευνας (μεταξύ άλλων βλ. M. Papathanassiou, Lena Damovska,²⁶ Bediz Yilmaz,²⁷ Vassilis Mougrakis,²⁸ Milan Ristović²⁹), σχολικών προγραμμάτων και εγχειριδίων (Despina Karakatsani,³⁰ Radina Vucetić³¹) κ.ά.

Το συμπόσιο αυτό ερχόταν περίπου ως συνέχεια του συνεδρίου που είχε πραγματοποιηθεί στο Βελιγράδι, τον Οκτώβριο του 1996: Miroslav Jovanović - Karl Kaser - Slobodan Naumović (εκδ.), *Between the archives and the field: A dialogue on historical anthropology of the Balkans*.³² Η συνάντηση αποτελούσε προσπάθεια εφαρμογής των νέων ιστορικο-ανθρωπολογικών τάσεων και στην ιστοριογραφική έρευνα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στην εναρκτή-

24. Ό.π., σ. 28.

25. Ό.π., σ. 27.

26. «Children's Games and Toys in Macedonia in the Period Between the Two World Wars (1918-1941)», ό.π., σ. 67-72.

27. «Street-vendor Children in Istanbul: The Visible Facet of Urban Poverty», ό.π., σ. 125-148.

28. «Children with Two Fatherlands: Between Bana and Kitros (Greek Children Repatriated from Bulgaria)», ό.π., σ. 191-198.

29. «Children as Refugees: Greek Children in Yugoslavia 1948-1960», ό.π., σ. 215-234.

30. «The History of Citizenship Education in Greece during the Post-war period (1950-1990): Content and Aims», ό.π., σ. 265-276.

31. «ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: "Socialism Tailor-made for Man" or "Child Tailor-made for Socialism"», ό.π., σ. 249-264.

32. Ο τόμος εκδόθηκε στο Βελιγράδι - Γκρατς το 1999, στη σειρά: Zur Kunde Südosteuropas, τ. II/27, σ. 277.

ρια ομιλία του ο Mitterauer³³ επιχειρούσε μια κριτική αποτίμηση της ως τότε πορείας της Ιστορικής Ανθρωπολογίας απαντώντας ταυτόχρονα στην ως τότε κριτική. Ξεκινώντας από τις θέσεις που διατυπώνονταν στον εισαγωγικό πρόλογο του πρώτου τεύχους του περιοδικού *Historische Anthropologie*³⁴ απαντούσε έμμεσα αλλά με σαφήνεια σε κριτικές που ξεκίνησαν ιδίως στη Γερμανία (το 1984 στο συνέδριο της εταιρείας των Γερμανών Ιστορικών, ανάμεσα στην ομάδα των σοβαρών μελετητών της Κοινωνικής Ιστορίας —με κύριους εκπροσώπους τον Jürgen Kocka και τον Hans Ulrich Wehler— και εκπροσώπων των ποικίλων διαμορφούμενων τάσεων της Ιστορικής Ανθρωπολογίας), αλλά πέρασαν αργότερα και στον αυστριακό ιστοριογραφικό χώρο. Απαντούσε, λοιπόν, στο άρθρο αυτό και στις κριτικές για τη σχέση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας με την Ιστορία των Νοοτροπιών αλλά και την Ιστορική Πολιτισμική Επιστήμη (historische Kulturwissenschaft), την Ιστορία της Καθημερινότητας κ.ο.κ. μην αποδεχόμενος την πολεμική «για τις ετικέτες» (Der Streit um Etiketten).³⁵ Υποστήριζε ότι επρόκειτο για ένα παγιωμένο πια ευρύ ερευνητικό τομέα, που έτεινε να καθιερωθεί ως ανεξάρτητος ερευνητικός κλάδος, εκφραζόμενος μέσα από ερευνητικά κέντρα,³⁶ προγράμματα,³⁷ πανεπιστημιακή διδασκαλία,³⁸ μεταπτυχιακά σεμινάρια,³⁹ αλλά και από την επίσημη θεσμο-

33. Michael Mitterauer, «From Historical Science to Historical Anthropology?», *ό.π.*, σ. 11-20.

34. *Ό.π.*, σ. 13, βλ. και *Historische Anthropologie*, σ. 1-3.

35. Mitterauer, *ό.π.*, σ. 18, όπου απαντά έμμεσα στις αιτιάσεις και του Reinhard Sieder, «Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft?», *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994), ιδίως σ. 453. Στο άρθρο του ο Sieder συνοψίζει τις ως τότε κριτικές τάσεις κλίνοντας περισσότερο προς μια διεύρυνση του πεδίου έρευνας της κοινωνικής ιστορίας με τόπους και μεθόδους έρευνας της ιστορικής πολιτισμικής επιστήμης.

36. Πρβλ. το Institut für Interdisziplinäre Forschung und Fortbildung (IFF) των πανεπιστημίων Klagenfurt, Βιέννης, Innsbruck, Γκρατς που εδρεύει στη Βιέννη, (<http://www.iff.ac.at>) που διοργανώνει, τακτικά, σεμινάρια και συμπόσια και για την Ιστορική Ανθρωπολογία.

37. Μεταξύ άλλων βλ. το πρόγραμμα «Historisch-anthropologische Kulturforschung» (<http://www.culturalstudies.ac/project.asp?>).

38. Στο Bansko της Βουλγαρίας με συνεργασία των Ινστιτούτων Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Βιέννης και της Νοτιοανατολικής Ευρωπαϊκής Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Γκρατς, καθώς και του Τμήματος Βαλκανολογίας του Πανεπιστημίου του Blagoevgrad (Βουλγαρία) πραγματοποιείται από το 1993 και κάθε Φεβρουάριο ένα διεπιστημονικό σεμινάριο Ιστορικής Ανθρωπολογίας.

39. Καρπός των μεταπτυχιακών σεμιναρίων για υποψήφιους διδάκτορες που πραγματοποιήθηκε στο IFF (βλ. πιο πάνω σημ. 36) στη Βιέννη το 1996-1998 είναι το βιβλίο: Gerd Dressel- Bernhard Rathmayr (επιμ.), *Mensch- Gesellschaft- Wissenschaft. Versuche einer Reflexiven Historischen Anthropologie*, σειρά Sozial- und Kulturwissenschaftliche Studentexte, τ. 2, Innsbruck, Studia Universitätsverlag, 1999.

ποίησή του με τη θέσπιση και απονομή βραβείων σε μελέτες με αντικείμενο την Ιστορική Ανθρωπολογία.⁴⁰ Επρόκειτο για ερευνητικό τομέα που θα ξεπερνούσε τη γενικευτική αντιμετώπιση της μακράς δομικής ιστορικής θεώρησης, αλλά και που θα κρατούσε κριτική απόσταση από τη στενή μικρο-ιστορία. Στον ίδιο τόμο των πρακτικών του συμποσίου ο Σέρβος Radomir D. Rakić επιχειρούσε μια κριτική αναδρομή⁴¹ στη μακρά συζήτηση για τη σχέση των ερευνητικών και επιστημονικών κλάδων της ανθρωπολογίας, εθнологίας, εθνογραφίας με αυτήν της ιστορίας και κατέληγε στην αποδοχή, από τη μια μεριά, των πολλών κοινών ερευνητικών στόχων και ερωτημάτων αλλά και, από την άλλη, των διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων τόσο ως προς το ερευνητικό αντικείμενο και ως προς το αντίστοιχο ερωτηματολόγιο όσο και προς τον ιστορικό χρόνο προσέγγισης. Ο τόμος που, σύμφωνα με το εισαγωγικό σκιαγράφημα του Karl Kaser,⁴² στόχευε να αναδείξει τις ερευνητικές προσπάθειες εφαρμογής των ιστορικο-ανθρωπολογικών τάσεων και στις κοινωνίες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, φιλοξενεί ανακοινώσεις Αυστριακών και Σέρβων σε θέματα που αφορούν στο φύλο, στην οικογένεια, στην καθημερινή ζωή (σ. 35-132), στον οικότυπο, στην αγροτική ζωή, στις νοοτροπίες αλλά και στον παραδοσιακό εθνικιστικό λόγο ιδίως σε περιοχές και λαούς της πρώην Γιουγκοσλαβίας (σ. 133-230). Από τα άρθρα διαπιστώνεται μια πιο έντονη ενασχόληση με την ιστορία των οικογενειακών δομών παρά με άλλους τομείς που απασχολούν την Ιστορική Ανθρωπολογία.

Τον οξυνόμενο προβληματισμό που αποτυπωνόταν επί δεκαπέντε περίπου χρόνια, όσον αφορά στο χαρακτήρα της Ιστορικής Ανθρωπολογίας αλλά και

40. Για την απονομή εξ Meier-Leibnitz βραβείων για μελέτες με θέμα την Ιστορική Ανθρωπολογία, που δόθηκαν από τον Γερμανό Ομοσπονδιακό Υπουργό Έρευνας κάνει λόγο ο Richard van Dülmen, *Historische Anthropologie. Entwicklung - Probleme - Aufgaben*, Κολωνία - Βαϊμάρη - Βιέννη, εκδ. Böhlau, 2000, σ. 1.

41. Radomir D. Rakić, «“Historical anthropology?” (if that is a problem at all...)», στον τόμο M. Jovanović, K. Kaser, Sl. Naumović (επιμ.), *Between the archives and the field*, ό.π., σ. 231-253.

42. Karl Kaser, «Perspectives for a historical-anthropological research of the Balkans», ό.π., σ. 21-34. Στο σημείωμα αυτό ο Kaser αναφέρεται στην αφετηρία του ενδιαφέροντος για την οικογένεια στα Βαλκάνια, όπως ξεκίνησε από τις μελέτες των Halpern και Mosely αλλά και από το ερευνητικό πρόγραμμα για τη βαλκανική οικογένεια που λειτούργει στο Γκρατς (βλ. γι' αυτό: Όλγα Κατσιαρδή-Hering, «Η οικογένεια στα Βαλκάνια», βιβλιοκρισία του βιβλίου της Maria N. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, The American University Press 1993, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Ta Iστορικά*, τχ. 24/25 (1996) 306). Βλ. επίσης το καταληκτήριο σημείωμα των Michael Mitterauer - Karl Kaser, «Historical anthropology of the Balkans: At the beginning of the discussion», στον τόμο M. Jovanović, K. Kaser, Sl. Naumović (επιμ.), *Between the archives and the field*, ό.π., σ. 255-268.

στην παγιωνόμενη αποδοχή της από συγκεκριμένους κύκλους ιστορικών ως αυτόνομου πλούσιου ερευνητικού και μεθοδολογικού ρεύματος, αποσκοπούσαν να καλύψουν τα δύο βιβλία των: Gert Dressel, *Historische Anthropologie. Eine Einführung* (Ιστορική Ανθρωπολογία. Μια Εισαγωγή)⁴³ και Richard van Dülmen, *Historische Anthropologie. Entwicklung - Probleme - Aufgaben* (Ιστορική Ανθρωπολογία. Εξέλιξη - Προβλήματα - Υποθέσεις (εργασίας)).⁴⁴ Το βιβλίο του Dressel αποτελεί μια πρώτη, αναλυτική, προσπάθεια αποτίμησης της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, ενώ του van Dülmen ένα αυστηρά μεθοδολογικό, ευσύνοπτο, στοχαστικό κείμενο-επιστέγασμαμα χρόνου προβληματισμού πάνω στο θέμα.

Ο Dressel χωρίζει το βιβλίο του σε πέντε θεματικές ενότητες. Στην πρώτη (σ. 29-58) παρουσιάζει μια συνεκτική και αναλυτική ταυτόχρονα αναδρομή στις διάφορες Ανθρωπολογίες (Βιολογική, Φιλοσοφική, Πολιτισμική και Κοινωνική και στις νέες τάσεις περί τις Ανθρωπολογίες), στη δεύτερη (σ. 59-228) αναλύει τις χαρακτηριστικές τάσεις της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, στην τρίτη (σ. 229-278) τις Ιστορικές Ανθρωπολογίες, στην τέταρτη και πέμπτη (σ. 279-314, 315-324) επιχειρεί μια θεωρητική αποτίμηση των συζητήσεων για τη θέση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας ανάμεσα στην επιστήμη - την κοινωνία - και το άτομο και κλείνει με μια πλούσια επιλογή θεωρητικής και ειδικής βιβλιογραφίας. Η θετική συμβολή του βιβλίου έγκειται στην για πρώτη φορά συνολική παρουσίαση των διαφόρων ανθρωπολογιών και ανάλυση των επιμέρους θεματικών ενοτήτων της Ιστορικής Ανθρωπολογίας. Ερωτήματα που αφορούν στο φύλο, στην οικογένεια, παιδική ηλικία, γέννηση, στο θάνατο, στη σεξουαλικότητα, εργασία, στο χώρο και χρόνο, στην καθημερινή ζωή, εσωτερική ζωή του ανθρώπου, διατροφή, σχέση ανθρώπου και περιβάλλοντος, εμπλουτίζονται με αλλαγή προσεγγίσεων: ο άνθρωπος εξετάζεται ως δομικό αλλά και συναποτελούν τη δομή ον, η έννοια της κουλτούρας αποτελεί κύρια έννοια της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, εκδηλώνεται ενδιαφέρον για την υποκειμενικότητα, για το ξένο· μ' ένα λόγο όλες οι ανθρώπινες εμπειρίες συναποτελούν το αντικείμενο της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, η οποία εξετάζει τον άνθρωπο ως «σημαντικό, ενεργούν, αντανακλών ον και ταυτόχρονα ως παράγοντα για την ιστορική δυναμική».⁴⁵ Η διαφορά από την Ιστορία των νοοτροπιών έγκειται στο ότι η Ιστορική Ανθρωπολογία επιχειρεί να συνδυάσει αντικειμενικές και υποκειμενικές εξηγήσεις και να παρατηρήσει τα επίπεδα των ανθρώπινων εκδηλώσεων, όπως εμφανίζονται σ' ένα ενιαίο σύνολο δράσης και συμπεριφοράς. Στις σελ. 193 κ.ε. εξετάζει τις πηγές και μεθόδους της Ιστορικής Ανθρωπο-

43. Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη, εκδ. Böhlau, 1996, σ. 324.

44. Βλ. πιο πάνω σημ. 40. Το βιβλίο αποτελείται από 135 σελίδες.

45. Dressel, ό.π., σημ. 43, σ. 175.

γίας, η οποία δεν γνωρίζει περιορισμό στο εύρος των πηγών. Εγγίζει πηγές που απασχολούν τους εθνολόγους, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους αλλά συνδυάζει και μια βαθειά τεκμηρίωση των ιστορικών πηγών, γραπτών και προφορικών. Η επιτόπια έρευνα (μια από τις γνωστές μεθόδους των ανθρωπολόγων, εθνολόγων) πρέπει να εμπλουτίζεται με βαθειά γνώση των ιστορικών μαρτυριών που αφορούν στο ανθρώπινο, χρονικό και τοπικό περιβάλλον.

Αδυναμία του βιβλίου είναι η κάποια έλλειψη συστηματικής, σφιχτής δομικά, μεθοδολογικά επιχειρηματολογίας με αποτέλεσμα να εμφανίζονται επαναλήψεις ή και πλατυασμοί. Διακρίνεται ωστόσο για την αναλυτική παρουσίαση των διαφόρων τάσεων, την πλούσια βιβλιογραφία, την απουσία άκαμπτων θέσεων και αντιλήψεων και την ετοιμότητα του συγγραφέα να εμφανίσει την Ιστορική Ανθρωπολογία ως εμφορούμενη κατεξοχήν από τη διεπιστημονικότητα και ανοικτή σε οποιαδήποτε διεύρυνση ερωτήσεων και προβληματισμών.

Το ευθύνοπτο βιβλίο του R. van Dülmen⁴⁶ διαιρείται σε τέσσερις θεματικές ενότητες (Εξέλιξη, σ. 5-31, Προβλήματα και προοπτικές, σ. 32-54, Θέματα, σ. 55-92, Νέες τάσεις / υποθέσεις, σ. 93-106) και διακρίνεται για τη μεστή γραφή, την ακριβή επιστημονική τεκμηρίωση και την αποσαφήνιση των ορίων ανάμεσα στις επιμέρους επιστήμες και τους ερευνητικούς δρόμους. Ο van Dülmen παρουσιάζει με σαφή τρόπο τη γένεση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, στα τέλη της δεκαετίας του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, μέσα από ένα γόνιμο διάλογο για την κοινωνική ιστορία, γενικά, και την ιστορική κοινωνική επιστήμη ειδικότερα, αλλά και τις μετεξελίξεις και τον εμπλουτισμό της με τον διάλογο προς την εθνολογία, λαογραφία, ιστορία των νοτροπιών κ.ο.κ. Αποδεικνύει ότι η Ιστορική Ανθρωπολογία επικεντρώνεται «όχι στην πολιτική ή την οικονομική δράση, αλλά εξίσου και στην ιδιωτική ζωή και δεν διακρίνει την πολιτική ενέργεια από την πολιτισμική ζωή. Αναγνωρίζει τον άνθρωπο ως μεταβαλλόμενο ον, το οποίο ποτέ δεν μένει και δεν αντιδρά το ίδιο, αλλά τοποθετείται με διαφορετικό τρόπο σε ορισμένες καταστάσεις και δεδομένα, τα οποία σπανίως είναι προσδιορισμένα εκ των προτέρων».⁴⁷ Η έννοια της κουλτούρας είναι κεντρικής σημασίας στην Ιστορική Ανθρωπολογία. Η εξέταση της κουλτούρας δεν περιορίζεται ως εκδήλωση της ζωής των αστών αλλά και των «μη μορφωμένων» κοινωνικών στρωμάτων, καθώς και των εξωευρωπαϊκών λαών, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την κρίση του μαρξισμού αγγλικής και γαλλικής έκφανσης.⁴⁸ Ιδιαίτερα συζητά τη σχέση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας με τις συνολικές θεωρίες (Globaltheorien).⁴⁹ Η Ιστορική Ανθρωπο-

46. Ό.π., σημ. 40.

47. Van Dülmen, *Historische Anthropologie*, ό.π., σ. 34.

48. Ό.π., σ. 36-38.

49. Ό.π., σ. 50-54.

λογία ενδιαφέρεται λιγότερο για την εξέταση της κοινωνικής λειτουργίας των κεντρικών κοινωνικών, οικονομικών, κρατικών και πολιτισμικών θεσμών, όπως η θρησκεία, η παιδεία, οικογένεια, εργασία κλπ., και προσανατολίζεται κατά προτεραιότητα να περιγράψει και αναλύσει τη σημασία αυτών των θεσμών για τον άνθρωπο λαμβάνοντας υπόψη ιδίως την υποκειμενικότητα των ανθρώπινων πρακτικών.⁵⁰ Μ' αυτή την έννοια δεν υποδηλώνεται ότι η Ιστορική Ανθρωπολογία παραιτείται από οποιοδήποτε θεωρητικό προσανατολισμό. Δεν χρησιμοποιεί αποκλειστικά τη θεωρία για να εξηγήσει εμπειρικές καταστάσεις αλλά έχει μια κριτική αντιπαράθεση με τη θεωρία, ώστε να μην πλησιάζει ένα γεγονός, μια δομή, μια διαδικασία εξωτερικά και από «ηγεμονική» θεώρηση, αλλά μέσα από τον ή τους παράγοντες και «δράστες» να εξηγήει και να κάνει κατανοητό στον αναγνώστη το περιεχόμενο μιας «ξένης» κοινωνίας, σύγχρονης ή του μακρινού παρελθόντος. Ακόμη, η γλώσσα, το γραπτό κείμενο, με την κειμενική ανάλυση, αποκτά ιδιαίτερο εργαλείο για την έρευνα και για τον προσδιορισμό του «άλλου», του «ξένου», της ταυτότητας.

Ακριβώς τη στροφή του ερευνητικού ενδιαφέροντος προς την ταυτότητα, την υποκειμενικότητα, την ατομικότητα αποδεικνύει έμπρακτα ο ογκώδης και εντυπωσιακός, για το περιεχόμενο και την εικονογράφηση του, τόμος, που εκδόθηκε, τελείως πρόσφατα, με επιμέλεια και εισαγωγή του Richard von Dülmen, *Die Entdeckung des ICH. Die Geschichte von Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. (Η ανακάλυψη του ΕΓΩ. Η Ιστορία της ατομικεύσης από το Μεσαίωνα ως το παρόν).⁵¹ Πρόκειται για συλλογή άρθρων Ιστορικών, Θεολόγων, Ιστορικών της Λογοτεχνίας και της Τέχνης, Ιατρών και Κοινωνιολόγων, οι οποίοι δίδουν ένα θαυμαστό αποτέλεσμα διεπιστημονικής συνεργασίας μέσα στο πνεύμα της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, εξετάζοντας, στο παράδειγμα της γερμανικής κοινωνίας και ιστορίας, «τα βήματα και τις φάσεις της ατομικεύσης λαμβανομένης υπόψη της κοινωνικοπολιτισμικής εξέλιξης της εκάστοτε εποχής, χωρίς άκριτη αγκίστρωση σε συγκεκριμένη θεωρία».⁵² Η ιστορία της ανακάλυψης του εγώ εξετάζεται σε πέντε φάσεις: α) στο χριστιανικό μεσαίωνα, με άρθρα που αφορούν σε θέματα χριστιανισμού - εκκλησίας - ατόμου, αμαρτίας και εξομολόγησης, αφηγήσεις του εγώ στη λαϊκή λογοτεχνία, αυτοαπεικονίσεις στην τέχνη, β) στην πρώιμη νεώτερη εποχή, με κείμενα που παρουσιάζουν την ατομικότητα στις αυτοβιογραφίες, το άτομο και την κοινότητα στον αγροτικό κόσμο, την ατομική ευτυχία, τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ατομική ελευθερία, την αυτοεκτίμηση, γ) το άτομο στην αστική κοινωνία, με ενότητες που αναλύουν θέματα αστικής οικογένειας, αστικής αυ-

50. Ό.π., σ. 51.

51. Κολωνία - Βαϊμάρη - Βιέννη, εκδ. Böhlau, 2001, σ. 638.

52. Ό.π., σ. 2, εισαγωγή του van Dülmen.

τοεπιβεβαίωσης, εμφάνισης της ψυχολογίας ως επιστήμης, ιδιωτικής ζωής, δ) την ατομικότητα στο σύγχρονο κόσμο, που περιλαμβάνει μελέτες για τον πόλεμο και την ατομικότητα, παιδική ηλικία και νεότητα τον 20ό αι., την απελευθέρωση του έρωτα, την άθληση και το σώμα, το θάνατο, και τέλος ε) «Τον κλωνοποιημένο άνθρωπο. Ένα άτομο;». Η ανάλυση της ατομικότητας ή παρουσιάζεται λοιπόν ως «ιστορία της γεννώμενης νέας και σύγχρονης εποχής». Στη θέση της υπερνίκησης της αμαρτίας, υπεισέρχεται η αυτογνωσία ως κεντρική αποστολή του ανθρώπου.⁵³ Πηγές του πλούσιου αυτού τόμου αποτελούν τα αρχεία, τα έντυπα και χειρόγραφα βιβλία με πλούσιο εικονογραφικό υλικό, μνημεία του υλικού βίου, πολλές αυτοβιογραφίες, λαογραφικές παραδόσεις και προφορικές μαρτυρίες, αλλά και τα έντυπα και χειρόγραφα βιβλία με πλούσιο εικονογραφικό υλικό, ώστε το αποτέλεσμα να μπορεί να χαρακτηριστεί ως εργασία-τομή για τις θεματικές ενότητες που θίγει.

Μέσα από τον εμπλουτισμό και τη θεσμοποίηση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας, ερευνητικές τάσεις, όπως π.χ. η ιστορία των οικογενειακών θεσμών που είχε ανθίσει στο παρελθόν, εμπλουτίζονται όχι μόνο με ποσοτική (όπως οι αρχικές τάσεις των Peter Laslett και Richard Wall) αλλά και με ποιοτική εκμετάλλευση των πηγών. Η Ιστορική Ανθρωπολογία εξετάζει την οικογένεια όχι μόνο ως δομή, ως σχήμα εξελικτικά ή μέσα από δημογραφικά ερωτήματα και μεγέθη, αλλά ενδιαφέρεται και για τις σχέσεις μεταξύ των μελών μιας οικογένειας, τις σχέσεις του ζευγαριού, των παιδιών με τους γονείς και μεταξύ τους, το ρόλο τους στον άμεσο και έμμεσο κοινωνικό περίγυρο, τον ελεύθερο χρόνο τους κ.ο.κ. Πηγές για το συγκεκριμένο θέμα δεν αποτελούν μόνο οι απογραφές ή τα κοινοτικά, ληξιαρχικά κατάστιχα αλλά και τα νοταριακά έγγραφα, οι αλληλογραφίες, οι αυτοβιογραφίες γραπτές και προφορικές, οι φωτογραφίες, η ζωγραφική, οι κάθε είδους προσωπικές αναμνήσεις, οι μαρτυρίες από τον ευρύτερο περίγυρο κ.ο.κ.

Η επανέκδοση (1990) ορισμένων από τις παλιότερες μελέτες του Michael Mitterauer υπό τον τίτλο *Historisch-anthropologische Familienforschung: Fragestellungen und Zugangsweisen* (Ιστορικοανθρωπολογική έρευνα για την οικογένεια: Ερωτήματα και προσεγγίσεις),⁵⁴ προπαντός η εισαγωγή του συγγραφέα, όπου καταθέτει αυτή τη νέα συνολική αντιμετώπιση (σ. 9-24), είναι ενδεικτική αυτής της στροφής. Οι τίτλοι μερικών από τις μελέτες δικαιολογούν την επανέκδοσή τους κάτω από την ιστορικοανθρωπολογική θεώρηση: «Ευρωπαϊκές μορφές οικογένειας σε διαπολιτισμική σύγκριση» (σ. 25-40), «Χριστιανισμός και ενδογαμία» (σ. 41-86), «Αγροτικές μορφές οικογένειας και η εξάρτησή τους από το φυσικό περιβάλλον και την τοπική οικονομία» (σ. 131-146),

53. Ό.π., σ. 5.

54. Βιέννη - Κολωνία, εκδ. Böhlau, σειρά Kulturstudien, τ. 15, 1990, σ. 319.

«Κοινωνική ιστορία της οικογένειας ως αντικειμένου λαογραφικής έρευνας» (σ. 191-232) κ.ά.⁵⁵

Σε δύο από τα τελευταία βιβλία του ο Karl Kaser, προσπαθεί να δώσει τις διαστάσεις των οικογενειακών δομών στα Βαλκάνια και στην ανατολική Ευρώπη επιχειρώντας μια συνολική θεώρηση οικογενειακών σχημάτων, δημογραφικών μεγεθών, συγγένειας, κληρονομικών εθίμων.

Στο βιβλίο του *Familie und Verwandtschaft auf dem Balkan. Analyse einer untergehenden Kultur* (Οικογένεια και συγγένεια στα Βαλκάνια. Ανάλυση μιας φθίνουσας κουλτούρας),⁵⁶ που είναι καρπός μελέτης εκτεταμένης βιβλιογραφίας (σ. 481-514), ανθρωπολογικής επιτόπιας έρευνας σε περιοχές της Αλβανίας, στα πλαίσια ειδικού προγράμματος ιστορικής ανθρωπολογίας του πανεπιστημίου του Γκρατς, και ανθρωπολογικού υλικού που συνέλεξε ερευνητική ομάδα στην πρώην Γιουγκοσλαβία κατά την περίοδο 1961-1984, υπό τον αμερικανό ανθρωπολόγο Joel M. Halpern. Το υλικό αυτό είναι τώρα κατατεθειμένο στο πανεπιστήμιο του Γκρατς και εμπλουτίζεται διαρκώς με νέες αρχαικές έρευνες σε συνεργασία με τα αρχεία πόλεων της Κροατίας και Σερβίας στα πλαίσια ειδικού προγράμματος για τη βαλκανική οικογένεια του ίδιου πανεπιστημίου. Το βιβλίο αυτό έρχεται ως συνέχεια άλλου προηγούμενου.⁵⁷ Ο Kaser επιστρέφει στο θέμα της ύπαρξης ενός τύπου «βαλκανικού νοικοκυριού», με κύριο χαρακτηριστικό τους εκτεταμένους οικογενειακούς σχηματισμούς, ιδίως υπό τη μορφή της *zadruga*,⁵⁸ που χαρακτηρίζει πάντως ομάδες πληθυσμών με πατρογραμμική καταγωγή, εν πολλοίς υπό τη μορφή οργάνωσής τους κατά φύλα και γένη. Τον τύπο αυτό του νοικοκυριού τον παρακολουθεί διαχρονικά, σε περιόδους που ενίοτε ξεπερνούν το 15ο και φτάνουν ως το 19ο, για να καταλήξει, με βάση το νεώτερο αρχαιολογικό υλικό, να διαπιστώσει (σ. 417-472) έναν «εκμοντερνισμό» στη σύγχρονη περίοδο με στροφή προς τα μικρότερα οικογενειακά σχήματα. Σύμφωνα με το χάρτη της σελ. 13 ως υπό εξέταση βαλκανικό χώρο θεωρεί τις περιοχές της κεντρικής Βαλκανικής, από τη Θεσσαλία ως το Βελιγράδι και από το Σπλιτ ως τη Βάρνα. Εν τούτοις σε μεγάλο μέρος, ίσως στο μεγαλύτερο της ανάλυσής του, αναφέρεται στις περιοχές της Αλβανίας, Κοσσυφοπεδίου, ορεινής Κροατίας, Σερβίας, Μαυροβουνίου και μόνο σποραδικά σε επαρχίες του ελληνικού χώρου (Πίνδο) και της δυτικής Βουλγαρίας. Εστιάζει την προσοχή του στις μετακινήσεις πληθυσμών,

55. Τη συνολική θεωρητική και μεθοδολογική προσέγγιση του Michael Mitterauer για την ιστορία της οικογένειας βλ. στο βιβλίο του: *Familie und Arbeitsteilung*.

56. Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη, εκδ. Böhlau, 1995, σ. 522.

57. Karl Kaser, *Hirten, Kämpfer und Stammeshelden. Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*, Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη, εκδ. Böhlau, 1992.

58. Βλ. συνοπτικά τη συζήτηση και στη βιβλιοκρισία μου για το βιβλίο της M. Todorova (ό.π., σημ. 43).

εισάγοντας το ευρηματικό σχήμα του χώρου («σύντομου») και «μακρού» δρόμου (σ. 84-91), των εποχιακών δηλαδή κοντινών και μακρών, ιδίως νομαδικών, μεταναστεύσεων πληθυσμών με κύρια ως αποκλειστική ενασχόληση την κτηνοτροφία και εν μέρει μόνο τη γεωργία. Με βάση το σχήμα αυτό εξηγεί τις μακρές μετακινήσεις των αλβανικών και βλαχικών, κατά βάση κτηνοτροφικών φύλων ή γενών στην πρώιμη νεώτερη περίοδο και διαπιστώνει την ύπαρξη αυτού του εκτεταμένου «βαλκανικού νοικοκυριού». Εντούτοις υπερτονίζεται, κατά τη γνώμη μου, ο ρόλος αλβανικών και βλαχικών φύλων στις μετακινήσεις αυτές προς νότο και προς βορρά —ώς και τις κροατικές περιοχές και τη ζώνη των «Στρατιωτικών Συνόρων» (Militärgrenze Gebiet) ανάμεσα στην Αψβουργική και Οθωμανική αυτοκρατορία— ενώ, μολονότι αναφέρεται, δεν αναδεικνύονται οι εξίσου σημαντικές μεταναστεύσεις σερβικών πληθυσμών με φορά από νότο προς βορρά, την ίδια ακριβώς περίοδο και εν πολλοίς για τους ίδιους λόγους. Οι θέσεις που αναλύει ο συγγραφέας για τον οικότυπο και το γεωγραφικό παράγοντα και τις πολιτικοστρατιωτικές μεταβολές είναι πολύ πειστικές και ίσως εκεί θα έπρεπε να εστιασθούν περισσότερο οι ερμηνείες. Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι ιστορικο-ανθρωπολογικές αναλύσεις για τη συγγένεια, τις ενδογαμίες και εξωγαμίες, το ρόλο της γυναίκας, την κουμπαριά, τη λατρεία του προστάτη αγίου της ευρείας οικογενειακής ομάδας, ιδίως ανάμεσα στους σλαβικούς πληθυσμούς, κ.ά. (ιδίως σ. 167-264).

Την κάπως υπερτονισμένη και από προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία ύπαρξη και διάδοση της *zadruga* έχει συζητήσει κριτικά και η Maria Todoņona στο βιβλίο της για τη βαλκανική οικογένεια, αλλά το βιβλίο του Kaser μπορεί να δώσει αφορμή για περαιτέρω συζητήσεις και προ παντός έναυσμα για μικρο-ιστορικές έρευνες, που είναι πολύ πιθανόν να αναδείξουν πλουσιότερα και διάσπαρτα στο χώρο και το χρόνο οικογενειακά σχήματα και συγγενικές σχέσεις.

Με ανανεωμένο προβληματισμό και πλούσια βιβλιογραφική και πάλιν ενημέρωση (σ. 308-332) εξετάζει ανάλογα ερωτήματα σε ευρύτερο χρονικά και γεωγραφικά πλαίσιο στο τελευταίο βιβλίο του *Macht und Erbe. Männerherrschaft, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500-1900)* (Δύναμη και Κληρονομιά. Ανδρική κυριαρχία, Ιδιοκτησία και Οικογένεια στην ανατολική Ευρώπη, 1500-1900).⁵⁹ Σκοπός του είναι, όπως σημειώνει ο ίδιος ο συγγραφέας,⁶⁰ όχι να παρουσιάσει πρωτότυπη έρευνα αλλά να δώσει για πρώτη φορά μια γενική θεώρηση και να συστηματοποιήσει θεματικά τις ήδη δημοσιευμένες έρευνες. Χωρίς να δηλώνει στην εισαγωγή του με σαφήνεια την έκταση της

59. Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη, εκδ. Bohlau, σειρά: Zur Kunde Südosteuropas, τ. II/30, 2000, σ. 343.

60. Ό.π., σ. 16-17.

ανατολικής Ευρώπης, στην οποία επικεντρώνεται κατά τον τίτλο, φαίνεται από την αναλυτική εξέταση ότι ασχολείται με την περιοχή τη γνωστή από τις συζητήσεις περί τη δομή των οικογενειών ως γραμμή Hajnal-Mitterauer.⁶¹ Εκκινά από μια παρουσίαση των κληρονομικών συνηθειών και τάσεων στη δυτική Ευρώπη και στις μεσογειακές περιοχές ως και τα νησιά του Αιγαίου προς ανατολάς για να δώσει τις κοινές και διαφοροποιητικές τάσεις στη μακρά περίοδο. Προσανατολίζεται ιδιαίτερα στο γεωγραφικό παράγοντα, παρεμβάλλοντας και την επίδραση του κατά τόπους εθιμικού ή παραδοσιακά επικρατούντος δικαίου, όπως του ρωμαιο-βυζαντινού στην ανατολική Μεσόγειο (με κάποια αδυναμία στην προσέγγιση της πρωτότυπης βιβλιογραφίας) και θίγοντας μερικώς τις επιδράσεις, τουλάχιστον για την ανατολική Μεσόγειο, και άλλων κυριαρχιών (π.χ. της βενετικής) εκτός από την οθωμανική. Στο δεύτερο κεφ. (σ. 76-140), όπου επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην περιοχή ανατολικά της πολυσυζητημένης γραμμής Hajnal-Mitterauer, προχωρεί εδώ αρκετά προσεκτικά, σε σύγκριση με το προηγούμενο βιβλίο του, ως προς τις ποικίλες διαφοροποιήσεις που αφορούν στους οικογενειακούς σχηματισμούς και στις κληρονομικές τακτικές και μέσα σε μικρές γεωγραφικές περιοχές, όπως π.χ. της Πελοποννήσου (που εδώ την εντάσσει στην ανατολική Ευρώπη ως μέρος των Βαλκανίων;) ή της Δαλματίας, Κροατίας. Θέλοντας να ξεπεράσει τα εμπόδια που προκύπτουν από τη συνολική αποδοχή του γεωγραφικού παράγοντα ως εξηγηματικού συζητά τον οικότυπο (του δάσους, του βουνού, της πεδιάδας, σ. 244-268), την παράδοση, την οικονομία. Δεν περιορίζεται να παρουσιάσει και να εξηγήσει τον πρωταρχικό ανδρικό ρόλο στις περισσότερες των περιπτώσεων, όσον αφορά στο κληρονομικό δίκαιο και στις συνήθειες, αλλά με αφορμή αυτό να επισημάνει και το ρόλο της συγγένειας (και έμμεσα της θρησκείας) στη δομή των οικογενειακών αλλά και πελατειακών σχέσεων, στις μορφές γαμικών σχέσεων (γάμος σε νεαρά ηλικία και σύντομη νεότητα σ. 216), στη φροντίδα των ηλικιωμένων, στην αύξηση μεταναστευτικών ρευμάτων και εξ αιτίας κληρονομικών συνηθειών (κληροδότηση περιουσίας στον/στην πρωτότοκο). Με την πλούσια βιβλιογραφία (σ. 308-332) επιτυγχάνει ο συγγραφέας το στόχο του που ήταν να αποτελέσει αυτό το βιβλίο έναυσμα και για μελλοντικές επιμέρους έρευνες αλλά και συζητήσεις, που ελπίζω ότι θα προκύψουν σε μικρο-ιστορικό επίπεδο, ώστε να φανεί ακόμη περισσότερο η διαφοροποίηση με άξονα το γεωγραφικό, οικονομικό αλλά και εθιμικό παράγοντα.

Ο Michael Mitterauer, ο κατ' εξοχήν μελετητής της ιστορίας των οικο-

61. 'Ο.π., σ. 113 κ.α. Βλ. και: Michael Mitterauer, «Ostkolonisation und Familienverfassung. Zur Diskussion um die Hajnal-Linie», *Vilfanov Zbornik. Pravo - Zgodovina - Narod* (Δίκαιο - Ιστορία - Έθνος), Vincens Rajšp (επιμ.), Ljubljana 1999, σ. 203-222.

γενειακών θεσμών και δομών στον αυστριακό αλλά και γενικότερα στο γερμανόφωνο χώρο, ο οποίος με τις πολλαπλές μελέτες του εισηγήθηκε τη μεθοδολογική και ειδολογική διεύρυνση των σχετικών θεματικών ενότητων, με δύο από τα τελευταία βιβλία του επανέρχεται σε θέματα ονοματοδοσίας και στις σχέσεις θρησκείας και ανθρωπολογίας αλλά και κοινωνιολογίας στο πλαίσιο μιας συνολικότερης ιστορικοανθρωπολογικής αντιμετώπισης. Πρόκειται για τα βιβλία του: α) *Ahnen und Heilige. Namengebung in der europäischen Geschichte* (Πρόγονοι και Άγιοι. Ονοματοδοσία στην ευρωπαϊκή ιστορία)⁶² και β) *Dimensionen des Heiligen. Annäherungen eines Historikers* (Διαστάσεις του Θείου. Προσεγγίσεις ενός Ιστορικού).⁶³

Στο πρώτο βιβλίο του εξετάζει την ονοματοδοσία διαχρονικά από την εβραϊκή, αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή εποχή, τη βυζαντινή και δυτικοευρωπαϊκή μεσαιωνική περίοδο με όλες τις παράπλευρες πολιτισμικές και θρησκευτικές επιδράσεις για να καταλήξει στον επαναπροσδιορισμό των συνηθειών ονοματοδοσίας στην πρόσφατη, σύγχρονή μας εποχή. Η ονοματοδοσία προσφέρεται, μέσα από τις αναλύσεις του, σε διατύπωση ερωτημάτων και απαντήσεων που αφορούν σε θέματα οικογενειακών σχέσεων, ρόλων στην οικογένεια, οικογενειακών δομών και συγγένειας. Πολιτισμικές συγκρίσεις, κοινωνιολογικές αναλύσεις, στις οποίες προχώρησε με μια πλούσια βιβλιογραφία (η οποία δυστυχώς λείπει από την έκδοση ως συγκεντρωτικός πίνακας, ενώ παραπέμπεται στις πλούσιες υποσημειώσεις, σ. 429-480), του επέτρεψαν να μας δώσει ένα άριστο και με εξαιρετική προβληματική πανόραμα της ονοματοδοτικής τακτικής σ' ένα διαχρονικό και διατοπικό πλαίσιο.

Συνεξετάζοντας διαχρονικά και το ρόλο των οικογενειακών παραδόσεων στην ονοματοδοσία, διαπιστώνει τη σημασία μεν του σεβασμού των προγόνων και ηρώων στην αρχαία Ελλάδα, όχι όμως σε τόση λατρευτική έκταση όπως στη ρωμαϊκή εποχή, οπότε και αποτυπώνεται με τη συνήθεια των *(tria nomina)*. Ο ρόλος του δήμου είναι ισχυρότερος στην αρχαία Αθήνα από ό,τι στην αυτοκρατορική Ρώμη. Η παράλληλη εξέταση των ονοματοδοτικών συνηθειών στον αρχαίο ευρωπαϊκό κόσμο (σ. 22-122) του επιτρέπουν να προχωρήσει σε καίρια συμπεράσματα σε σχέση με τη λατρεία, το σεβασμό των θεών, ηρώων, προγόνων, συνηθείες που συχνά, με κάποιες μεταλλαγές, απαντούν και σε μεταγενέστερες περιόδους.

62. Μόναχο, εκδ. C. H. Beck, 1993, σ. 516. Η ονοματοδοσία στο 18ο-20ό αι. είχε απασχολήσει και ειδική θεματική ενότητα του περιοδικού *Annales* 42 (1987) 853-954.

63. Βιέννη - Κολωνία - Βαϊμάρη, εκδ. Böhlau, σ. 328, τόμος με συλλογή άρθρων του. Με ανάλογα θέματα είχε κυκλοφορήσει συλλογικός τόμος το 1990, Richard van Dülmen (εκδ.), *Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn* (Εργασία, Θεοσέβεια και Ισχυρογνωμοσύνη). *Studien zur historischen Kulturforschung II*, Φρανκφούρτη, Fischer εκδ. 1990, με άρθρα των Natalie Zemon Davis, Richard van Dülmen, Michael Mitterauer, Edith Saurer κ.ά.

Επιτυγχάνει να επισημάνει τη διατήρηση συνηθειών με τη χρήση «θείων» ονομάτων από την αρχαιότητα και τη νεώτερη χριστιανική εποχή, τη σημασία της χρήσης ονομάτων αυτοκρατόρων, ως το Βυζάντιο ή τη Μεσαιωνική Δύση π.χ., ονομάτων που ανήκαν σε Αγίους πολύ πριν αποκτήσουν πρόσθετη σημασιοδότηση και ως αυτοκρατορικά —επίσημα— ονόματα εξουσίας και κύρους. Η συνήθεια να προστίθενται στη σειρά των πολλαπλών ονομάτων, που κυρίως απαντά στη Δύση, και αυτά των ηγεμόνων-φεουδαρχών, εξηγείται ακριβώς από την εμβέλεια της οικονομικής ή συμβολικής εξουσίας των ηγεμόνων-φεουδαρχών. Η παράδοση αυτή ατονεί με την κρίση ή μετεξέλιξη της φεουδαρχίας γύρω στο 12ο αιώνα, βεβαίως με πολλές διατοπικές διαφοροποιήσεις. Η συχνότερη εμφάνιση ονομάτων Αγίων, μετά το πέρας της οικονομικής στο Βυζάντιο και από το 12ο αι. περίπου στη Δύση, εξηγείται και από την ενδυνάμωση του θρησκευτικού συναισθήματος, του συνδυασμού της πίστης για προστασία, ίαση κλπ. με τον συγκεκριμένο Άγιο και τη συμβολική σημασία της ημέρας της εορτής του. Η πατρωνυμία, εξάλλου, αποδεικνύει τη διάδοση της πατρογραμμικής οικογενειακής παράδοσης, ιδιαίτερα στην ανατολική Ευρώπη, ενώ η ύπαρξη του προστάτη Αγίου του «γένους», της «φατριάς» στις διευρυμένες οικογένειες, ιδίως των Σλάβων (Slavafest),⁶⁴ και η συχνή χρήση του ονόματός του εξηγείται και εξηγεί ταυτόχρονα αυτούς τους πολλαπλούς συγγενικούς δεσμούς.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, ο Mitterauer, διαπιστώνοντας μια απομάκρυνση από τις παραδοσιακές τάσεις ονοματοδοσίας στην πρόσφατη εποχή, προβληματίζεται μήπως αυτό σημαίνει και αλλαγές στις οικογενειακές δομές ή και στο ρόλο της θρησκείας. Τέτοια υπόθεση ίσως είναι πιθανή, αλλά μπορεί να ιδωθεί και ως εκδήλωση νέων νοοτροπιακών τάσεων. Η χρήση άλλωστε αρχαιοελληνικών ονομάτων σε περιόδους αρχαιολατρίας, στο παράδειγμα της νεώτερης ελληνικής ιστορίας, ή αρχαίων λατινικών και κελτικών γερμανικών ονομάτων, κατά την περίοδο του εθνικοσοσιαλισμού (θέματα που δεν εξετάζει επαρκώς) δεν δηλώνει απαραίτητα κρίση στις οικογενειακές παραδόσεις, αλλά, αντίθετα προσπάθεια υπέρβασης από το στενό οικογενειακό σχήμα στο διαχρονικό, πατριωτικό.

Τόσο με το βιβλίο του αυτό, όσο και με το επόμενο για τις «Διαστάσεις του Θείου» θεμελιώνει μια συζήτηση με προεκτάσεις κοινωνιολογικές, ανθρωπολογικές, καθώς μάλιστα και στον τομέα των πηγών του η ποικιλία εκτείνεται από αρχαιοελληνικά και ρωμαϊκά κείμενα και επιγραφές, μεσαιωνικές «στατιστικές», εκκλησιαστικά και ληξιαρχικά βιβλία της πρώιμης και νεώτερης

64. Για το θέμα βλ. και τα άρθρα των: Karl Kaser, «Ahnenkult und Patriarchalismus auf dem Balkan», *Historische Anthropologie* 1/1 (1993) 93-122 και Maria Todorova, «Slava und Zadruga», στο ίδιο, σ. 123-130.

εποχής και σε προφορικές παραδόσεις και σύγχρονες αυτοβιογραφίες, προφορικές και γραπτές. Το «Θείο» δεν το πλησιάζει ως θεολόγος, αλλά ως οικονομικός και κοινωνικός ιστορικός, που πολύ πρώιμα και με γνώμονα το διεπιστημονικό διάλογο, επιχείρησε με επιτυχία να αποδείξει τις επιδράσεις που ασκούσε η θρησκεία στις οικογενειακές δομές, σε οικονομικές λειτουργίες, σε συμπεριφορές και νοοτροπίες. Το θέμα, εντασσόμενο και μέσα στους προβληματισμούς της σύγχρονης *Kulturgeschichte*, ιδιαίτερα μετά το 1989, δεν υπόκειται πλέον αναγκαστικά σε «αυτολογοκρισία», όπως τονίζει, αναφερόμενος σε εμπειρίες του των αρχών της δεκαετίας του 1970.⁶⁵ Στα άρθρα, που περιλαμβάνονται στον τόμο, ερευνά: α) τις επιδράσεις αγίων προσώπων (π.χ. προγονολατρεία - λατρεία Αγίων, οικογενειακές δομές, συγγενικούς δεσμούς, ταφικά έθιμα, πράξεις εκδίκησης αίματος κ.ο.κ.) σε κοινωνικές, οικογενειακές εξελίξεις και μάλιστα μέσα από πολιτισμικές συγκρίσεις στο μικρο- και μακροεπίπεδο· β) τη συνέχεια ιερών τόπων και θέματα της οικονομίας (πρβλ. τη θεωρία των «κεντρικών τόπων»⁶⁶ και τη σχέση των ετήσιων αγορών με θρησκευτικούς τόπους η οποία επιβιώνει από την αρχαιότητα)· γ) τη διατύπωση απόψεων για μια «ιερά-τοπογραφία» (*Sakraltopographie*), με διαπιστώσεις που αφορούν στη διαμόρφωση εστιών προσευχής στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο και συμπεράσματα που αναφέρονται και στην Ιστορία της Τέχνης (με τη χρήση π.χ. οικοδομικών υλικών αρχαίων ναών για την ανέγερση χριστιανικών εκκλησιών), στην αντιμετώπιση του θανάτου, σε ταφικά έθιμα κλπ· δ) με αφορμή την ονοματοδοσία προχωρεί στην εξαγωγή συμπερασμάτων αλλά και υποθέσεων που αφορούν όχι μόνο σε θέματα οικογενειακών δομών και λατρείας προγόνων και αγίων, αλλά και «στη θέση των γυναικών και των ανδρών απέναντι στα άγια ονόματα», τη «θρησκεία των φύλων» (σ. 23)· ε) στην ανάλυση της θρησκευτικής γλώσσας, του θρησκευτικού κειμένου, είτε σε συσχετισμό με γλωσσολογικές-κοινωνιολογικές παρατηρήσεις για την ανάπτυξη της λόγιας και λαϊκής κουλτούρας, είτε μέσα από τις διαφοροποιήσεις του κηρύγματος και τις θρησκευσιολογικές συγκρίσεις. Με την πολιτική αλλαγή του 1989, διαπιστώνει μια μεγαλύτερη αποδοχή για την ενασχόληση με παρόμοια ζητήματα, που δεν είναι μεθοδολογικά ορθό να παραμένουν μόνο στον τομέα της έρευνας της Θεολογίας, της Λαογραφίας, Εθνολογίας ή Ιστορίας της Τέχνης, αλλά να αποτελούν και στόχο διεπιστημονικής ενασχόλησης των ιστορικών. Ιδιαίτερα με τη διεύρυνση των θεματικών ενοτήτων της Ιστορικής Κοινωνιολογίας ή της Ιστορικής Ανθρωπολογίας και της Πολιτισμικής Ιστορίας (*Kulturgeschichte*) είναι

65. Mitterauer, *Dimensionen des Heiligen*, ό.π., σ. 17.

66. Για τη θεωρία των «κεντρικών τόπων» βλ. Michael Mitterauer, «Das Problem der zentralen Orte als sozial- und wirtschaftshistorische Forschungsaufgaben», *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 4/58 433-467.

δυνατό προβλήματα, όπως τα πιο πάνω, να ενταχθούν μέσα στους ερευνητικούς στοχασμούς των ιστορικών.

Τη σύντομη αυτή παρουσίαση ξεκίνησα με άρθρο του Richard van Dülmen, στο οποίο ο συγγραφέας επιχειρούσε μια πρώτη αποτύπωση των τάσεων περί την Ιστορική Ανθρωπολογία, όπως αυτές διαπιστώνονταν στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στα χρόνια που ακολούθησαν, όπως είδαμε πιο πάνω, τείνει πια να εδραιωθεί ως ιδιαίτερος διεπιστημονικός κλάδος. Στο περιοδικό *Historische Anthropologie* που εκδίδεται, με τρία τεύχη ετησίως επί εννιά συνεχή χρόνια, έχουν φιλοξενηθεί μελέτες που αφορούν σε πλούσιες θεματικές ενότητες, όπως: το φύλο, την οικογένεια, τη σεξουαλικότητα αλλά και τη θρησκευτικότητα (van Dülmen, 1994), το κήρυγμα (Norbert Schindler, 1993), τα συναισθήματα (1996), τη μικροϊστορία και την καθημερινή ζωή (Ginzburg, 1993, Medick 1994), το χρόνο και την ιστορία (1997), την αυτοβιογραφία (1999), εθνολογία και ιστορία, ανθρωπολογία του καπιταλισμού (1998) κ.ά.

Θα κλείσω με την πιο πρόσφατη κριτική θεώρηση του Hans Medick, ενός από τους συνεκδότες του περιοδικού *Historische Anthropologie*, καθηγητή και σημαντικού ερευνητή της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας (Erfurt / Göttingen),⁶⁷ ο οποίος πρόσφατα δημοσίευσε κριτικό άρθρο με τίτλο «Quo vadis Historische Anthropologie? Geschichtsforschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Mikro-Histoire» (Πού πηγαίνεις Ιστορική Ανθρωπολογία; Η ιστορική έρευνα μεταξύ της Ιστορικής Πολιτισμικής Επιστήμης και της Μικρο-Ιστορίας).⁶⁸ Αναφέρεται στον έντονο διάλογο (Debatte), ιδίως μεταξύ των γερμανόφωνων ιστορικών της κοινωνικής ιστορίας, γύρω από την αντίληψη, αφ' ενός, της ιστορίας ως «ιστορικής πολιτισμικής επιστήμης» (Historische Kulturwissenschaft) —η οποία, κατά τους υποστηρικτές της,⁶⁹ έχει τις βάσεις της στους κοινωνιολόγους θεωρητικούς, ιδίως των

67. Ο Hans Medick υπήρξε ένας από τους συγγραφείς του βιβλίου που προκάλεσε μεγάλη συζήτηση για τα θέματα της εκβιομηχάνισης (Peter Kriedte, Hans Medick, Jürgen Schlumbohm, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, τ. 53 της σειράς: Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Göttingen, εκδ. Vandenhoeck- Ruprecht, 1977· υπάρχει μετάφραση και στα αγγλικά: *Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge University Press 1981.

68. *Historische Anthropologie*, 9/1(2001) 78-92. Αποδίδω τον όρο Kulturgeschichte ως Πολιτισμική Ιστορία επί το συνοπτικότερον, μολονότι γνωρίζω τις εκτεταμένες συζητήσεις των τελευταίων χρόνων περί Ιστορίας της Κουλτούρας, Πολιτισμικής Ιστορίας και τέλος των Cultural Studies.

69. Μνημονεύει κυρίως τον Hans-Ulrich Wehler, Wolfgang Hardtwig, Otto Gerhard Oexle, ό.π., σ. 78-83. Βλ. και το έκτακτο τεύχος του περιοδικού: *Beiträge zur Historischen Sozialkunde* (Βιέννη 1997) με θέμα: Neue Entwicklungen in der Geschichts-

αρχών του περασμένου αιώνα— αφ' ετέρου, της «πολιτισμικής ιστορίας» (Kulturgeschichte) — όπως διαμορφώνεται στις συζητήσεις, ιδίως της τελευταίας δεκαπενταετίας. Στο διάλογο αυτό αναζητεί το ρόλο της Ιστορικής Ανθρωπολογίας. Η Ιστορική Ανθρωπολογία, κατά τον Medick, είναι «όχι μια ανθρωπολογική ιστορία, δηλαδή μια ιστορική έρευνα, η οποία αφιερώνεται σε θέματα κυρίως ανθρωπολογικά, όπως η οικογένεια και η συγγένεια, η γέννηση και ο θάνατος, η καθημερινή ζωή και οι νοοτροπίες».⁷⁰ Η Ιστορική Ανθρωπολογία «θάπρεπε να συμβάλει ώστε να επέλθει μια διεύρυνση και εμβάθυνση αυτής της ανθρωπολογικής τάσης δια μέσου της ένταξης σε ιστορικά συμφραζόμενα (historische Kontextualisierung) και δια μιας κριτικής “ιστορικοποίησης” (Historisierung)».⁷¹ Η Ιστορική Ανθρωπολογία «θεωρεί κριτικά τις περιεκτικές και μονοσήμαντες “μεγάλες διηγήσεις” περί εκβιομηχάνισης, σχηματισμού κρατών και εθνών [...] με βάση τις οποίες εξελίχθηκαν οι δυτικές παραδόσεις και ταυτότητες. Αντί γι' αυτό στρέφει περισσότερο την προσοχή της σε πολιτισμική πολυφωνία, σε μια διαδικασία, δηλαδή, πολιτισμικής σύμμιξης».⁷² Είναι μια ερευνητική τάση, που δεν υπόκειται σε συγκεκριμένους κλάδους της ιστορικής ή των κοινωνικών επιστημών. Τίθεται συνειδητά ανάμεσα στους κλάδους των ανθρωπιστικών σπουδών, κερδίζει από επιστήμες όπως η Εθνολογία π.χ., που μελετά κυρίως εξωευρωπαϊκές κοινωνίες.⁷³ Αποφασιστική για την κατανόηση της Ιστορικής Ανθρωπολογίας είναι η κατανόηση ενός νέου περιεκτικού όρου της «κουλτούρας» (Kultur) ως κατηγορίας της ιστορικής έρευνας και της ιστορικής πραγματικότητας. Δεν εξαντλείται η Ιστορική Ανθρωπολογία σε ζητήματα νοοτροπιών ή εκδηλώσεων αλλά ασχολείται και με την παραγωγή στην ιστορία σημασιών και πολιτισμικά καθορισμένων εκφραστικών μορφών και τρόπων δράσης.⁷⁴ Καθώς η Ιστορική Ανθρωπολογία είναι ένα ανοικτό ερευνητικό πεδίο, όσον αφορά στη μεθοδολογία, ο Medick εισηγείται τη μικροαναλυτική μέθοδο, χωρίς όμως να υπάρξει μια εσπευσμένη αντιπαράθεση μικρο- και μακροπροοπτικής, αλλά μια αλληλοσυμπλήρωση της μικρο-ιστορίας και μιας ολικής ή παγκόσμιας ιστορικής προοπτικής (eine global- oder weltgeschichtliche Perspektive). Όπως τόνιζε ο Giovanni Levi, παραφράζοντας

wissenschaft, με συμβολές των M. Mitterauer, Ernst Hanisch, Hans-Ulrich Wehler, Reinhard Sieder, Gert Dressel, Sylvia Hahn κ.ά.

70. Ό.π., σ. 83.

71. Ό.π., σ. 84.

72. Ό.π., σ. 84.

73. Ό.π., σ. 84-85.

74. Ό.π., σ. 86. Βλ. το θεωρητικό και ταυτόχρονα εξαιρετικά μαχητικό, απέναντι στην Ιστορική Ανθρωπολογία, όσον αφορά στην έννοια της κουλτούρας, άρθρο, της Ute Daniel, «“Kultur” und “Gesellschaft”. Überlegungen zum Gegenstandsbereich der Sozialgeschichte», *Geschichte und Gesellschaft* 19 (1993) 69-99, ιδιαίτερα σ. 90-99.

τον εθνολόγο Clifford Geertz: «Οι μικρο-ιστορικοί δεν ερευνούν χωριά, ερευνούν μέσα στα χωριά».⁷⁵ Ο Medick έμπρακτα απέδειξε αυτό το μεθοδολογικό συνδυασμό με το πρόσφατο βιβλίο του για την υφαντουργική παραγωγή στην περιοχή Laichingen της Γερμανίας, στο οποίο με εξαντλητική επεξεργασία πηγών, έδωσε ένα υπόδειγμα συνδυασμού τοπικής και γενικής ιστορίας, οικονομικής ιστορίας και καθημερινής ζωής.⁷⁶

Τα βιβλία και οι απόψεις που παρουσιάστηκαν συνοπτικά εδώ ελπίζω ότι θα συμβάλουν στον εμπλουτισμό του προβληματισμού για το διεπιστημονικό διάλογο, που πάντοτε είναι απαραίτητος, όταν είναι γόνιμος και καλοπροαίρετος. Θάθελα ακόμη να επισημάνω ότι δεν αποτελεί κίνδυνο για την ιστορική επιστήμη ο εμπλουτισμός της οπτικής και θεματολογίας της με ερωτήματα της ανθρωπολογίας, όπως δεν υπήρξε κίνδυνος από τη διεύρυνσή της με ερωτήματα της οικονομικής επιστήμης, κοινωνιολογίας, κοινωνικής επιστήμης. Κίνδυνος ελλοχεύει μόνο όταν η ζυγαριά γείρει προς το ανθρωπολογικό αντί του ιστορικού, δηλαδή όταν ο ιστορικός λησμονεί το ρόλο του ως του ερευνητή των πηγών, που όμως έχει ανάγκη από την πλούσια, πολλαπλή και διαρκώς ανανεωόμενη θεωρητική κατάρτιση. Ο ιστορικός κινδυνεύει από τη συρρίκνωση ερωτημάτων και τη θεωρητική υπεραπλούστευση και γενίκευση. Ο ιστορικός που ισορροπεί ανάμεσα στα δύο δεν κινδυνεύει. Ο στόχος δεν είναι ο αποκλεισμός αλλά η ισορροπία και η αυστηρή, σοβαρή, κριτική προσέγγιση.

75. Ό.π., σ. 87.

76. Hans Medick, *Weben und Überleben in Laichingen, 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996.